

Samirə MƏMMƏDLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏTİ – FACİƏ VƏ ÜMİD BUCAĞINDA

XX yüzildə Yer kürəsində bir çox zəmində baş verən ictimai- siyasi, hərbi, milli münafişələr dolayısıyla "mühacirət", "hicrət" qavramlarını yenidən gündəmə gətirdi. Həm də bu dəfə mövcud məfhum məzmun etibarilə də dəqiq ünvanını almış oldu. Əvvəlcə ondan başlayaq ki, nəinki Azərbaycanda, eləcə də dünyada hansı hadisələr baş verdi ki, "Mühacirət" birdən-birə həm də dalğa, axınla assosiasiya olunmağa başladı. Əlbəttə, bu hadisə dünya tarixində, həmçinin milli tarixi yaddaşımızda zaman- zaman yaşanmışdır. Baxmayaraq, elə öz ölkəmizdə onun tarixi varlığıyla bağlı məhz ədəbi kontekstdə müəyyən mübahisəli məqamlar var, hər halda bu onun tarixi fakt olmasını sərf-nəzər etmir. Lakin sözügedən hadisələrin hazırladığı zəminlə mövcud axın bir hərəkət xarakteri aldı və təkmilləşdi. Məhz bu səbəbdən dünya elmi ictimaiyyəti və Rusiyanın tanınmış mühacirətşünas alimi Y.B.Boev mühacirəti XX əsr hadisəsi hesab edir. Deyək ki, eyni mövqeyi Azərbaycan mühacirətinə də tam aid edə bilərik və milli mühacirətşünaslıq da əsasən, bu mövqedən çıxış edir.

Ümumiyyətlə isə, mühacirətşünaslıq belə bir fikri müdafiə edir: "Vətəni tərk etmiş hər insan mühacir deyil. Mühacirəti bədbəxtlik və ümid yaradır". Bu tərif birbaşa olaraq, əsrin əvvəllərində formalaşan milli-siyasi mühacirətin xarakter cizgilərini özündə əks etdirir. Bunu Azərbaycan mühacirlərinin tarixi-bədii öçerklərində də aydın müşahidə etmək olur. Əgər vətənin bir gün azad olacağına, əkilən toxumların nə vaxtsa bəhrə verəcəyinə bəslənən o ümid olmasaydı, vətəndən uzaqda min bir əziyyətlə başa gələn yaşam və istiqlal mücadiləsi də davam edə bilməzdi. Ancaq onlar-vətənin münəvvər övladları nəinki canları bahasına azadlıq mübarizəsini davam etdirdilər, həm də xüsusi bir dalğa, məktəb və cərəyan kimi təşkilatlanmağı, vahid müstəvidə birləşməyi bacardılar. Lakin eyni zamanda, məzmunundan asılı olmayaraq, bütün yazdıqlarında qürbət ağrısı, uzaq ellərdə məcburi məskunluğun yaratdığı faciəvi ruh və nostalgiya bütün mühacir ədəbiyyatının canına-qanına hopmuşdur. Təəssüflər olsun ki, biz bu qədər təkmil mübariz nəsilədən yalnız müstəqillik dövründə

xəbərdar ola bilmişik. Və bu tanışlığın tarixi 20 ilə qədər bir zaman müddətini əhatə edir. Bu hərəkətin yaranma və formalaşma konturları Xaləddin İbrahimlinin "Azərbaycan siyasi mühacirəti" tədqiqatında xüsusi cizgilərlə əks etdirilir. Lakin qeyd edək ki, Azərbaycan mühacirəti hələ keçən əsrin 20-30-cu illərindən öyrənilməyə başlanmışdır. Azərbaycanın mühacir övladlarından Mirzə Bala Məmmədzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatı" əsəri bu mənada dəyərli və monumental tədqiqatlardandır. Bu kontekstdə məqsədimiz mövcud gedişin tarixi köklərini araşdırmaq deyil. Lakin mövzumuzun davamı üçün bu iki faktı qeyd etməyi lazım bildik.

Azərbaycan mühacirəti istər tarixi, istərsə də ədəbi müstəvidə eyni ideyanı fərqli üsullarla ifadə edirdi. Buna görə bəzən belə fikir irəli sürülür ki, mühacirət ədəbiyyatı ədəbi platformada özünü tam anlamıyla realizə edə bilmədi. Düzdür, bu fikrin özü mübahisəlidir və ona birmənalı yanaşmaq olmaz. Əvvəla, bu ədəbiyyat olduqca gərgin şəraitdə formalaşmışdır və onu məfkurə ədəbiyyatı kimi qiymətləndirmək daha düzgündür; bu yazarların əksəriyyəti peşəkar ədəbiyyatçılar deyildi. Buna baxmayaraq, milli ideologiyayı ifadə etməyin bütün yollarını sınaqdan keçirirdilər; bu vasitələrdən biri də bədii yaddaş idi. Digər tərəfdən tarixi həqiqətlərin xalqa ən şəffaf şəkildə çatdırılmasından doğan ehtiyac bu prosesi gücləndirirdi. Təkcə mühacirətdə yaranan memuarları xatırlasaq, fikrimiz anlaşılır. Bir də bu ədəbiyyatın milli-bədii təfəkkürümüzə digər, daha dəyərli töhfəsi, fikrimizcə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı istiqamətidir. Sovet müstəmləkəsində olduğumuz 70 il müddətində bu sahədə görülən işlər, demək olar ki, səngiməyib. Həmin dövrdə xalqımız sosrealist ədəbiyyatının idillik cəmiyyət yalanına uyarkən, mühacir həmvətənlərimiz ədəbiyyatımızı həqiqi ədəbi konsepsiyalar nöqtəyi-nəzərindən araşdırmağa davam edirdilər. Buna nə dərəcədə şans demək olar, bilmirik. Amma ölkədən kənardə olmaq və prosesi ordan izləmək baş verənləri daha aydın görməyi və mümkün qədər obyektiv yanaşmanı şərtləndirirdi.

Dünyada "Minor literature" – "Kiçik ədəbiyyat" kimi səciyyələndirilən mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığı zəminində gerçəkləşən bu baxış milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasında da va-

cib faktor kimi özünü göstərir. Bu mənada Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Məmmədəli Rəsulzadə, Əbdülvahab Yurdsevər, Hüseyn Baykara, Süleyman Təkinər, Rəfiq Sadiq və digərlərinin ədəbi-nəzəri görüşləri bunu deməyə əsas verir. Bütün hallarda görülən işlərin arxasında millət olma gerçəyi və bunun mühacir ədəbiyyatı nümayəndələrinin timsalında yüksək səviyyədə dərkı dayanırdı. Bəs millət olma gerçəyi nə idi və necə təzahür edirdi? Bütün millətlərə sələflərin bir sıra özəllikləri ötürülür. Buna kapital da demək olar. Milli varlığını mənimsəmə şüuruna malik olanlar bu özünəməxsusluqları xüsusilə yad təsirlərdən qorumağa çalışır. Bu məfkurə elə bir zaman arealında formalaşdı ki, həmin dövrdə kapitalist münasibətləri üst səviyyəyə çatmışdı. Vahid iqtisadiyyata, dövlətə, mədəniyyətə, ədəbiyyata və dilə yiyələnmək lazım idi. Hüseyn Baykara "Milli istiqlal mübarizəsi tarixi" əsərində mövcud prosesi belə dəyərləndirir: "Azərbaycanda çarlığın minbir badalaq vurmasına və maneələr yaratmasına baxmayaraq, tarixin seyri ilə çətin mübarizələrdə meydana gələn Azərbaycanın milli kapitalistləri də bu ticarət rəqabətində özlərinin və xalqının qarət olunduğunu və müstəmləkə şəklində idarə edildiklərini dərk edirdilər. Bax bu idrak və şüur içərisində Azərbaycan yerli kapitalistlərinin himayəsində Azərbaycan mədəniyyəti, mətbuatı, səhnəsi, ədəbiyyatı, texniki və başqa müasir cəmiyyətləri meydana gələcəkdi. Deməli, tarix özü buna şərait yaradırdı, yoxsa Azərbaycana milliyətçilik fikrini Əhməd Ağaoğlu Fransadan, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İstanbuldan gətirdiyi düşüncəsi yanlış və əsassızdır. Şəraitin yetişmədiyi bir zamanda kənardan heç kim heç bir fikir gətirib toplum həyatına yerləşdirə bilməz". Təbii ki, millət olma gerçəyi və "Azərbaycan davası" məsələsi birbaşa olaraq təbiətin və tarixin hazırladığı zəmin üzərində reallaşdı, lakin adı çəkilən ideoloqlar, eləcə də milli-istiqlal mücahidləri bu prosesin hərkətverici qüvvələri idi. Bu həqiqət Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığının əsas ideoloji sütunlarından birini təşkil edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Hüseyn Baykara Azərbaycanın azadlıq hərəkatından da bəhs edən bir neçə elmi kitabın müəllifidir. "XIX əsrdə Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları", "İran inqilabı və azadlıq hərəkatı", "Azərbaycan istiqlal müba-

rizəsi tarixi" əsərləri məhz bu qəbildəndir. Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatına xüsusi yer verən H.Baykara yazırdı ki, ona aid "Azərbaycan mədəniyyəti tarixi" ilə "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi" kitabları Azərbaycanın azadlıq mübarizəsinin əlifbasıdır. Sonuncu kitabında Azərbaycanın istiqlal savaşı tarixi ilə yanaşı, H.Baykara milli azadlıq hərəkatının siyasi-ideoloji, siyasi-fəlsəfi mahiyyətini də göstərməyə çalışmışdır. Müəllif "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi" kitabında Azərbaycanın yaxın tarixini, müstəqil cümhuriyyətin az vaxt ərzində gördüyü işləri, ölkənin başına gələn fəlakətləri əks etdirmişdir. Bununla yanaşı, kitabda yer alan "Ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi tənqid", "Ədəbiyyat və nəşriyyat", "Estetik nəsr", "Mirzə Fətəli Axundzadənin siyasi və estetik görüşləri", "Azərbaycanı istiqlal mübarizəsinə aparan romantizm", "Azərbaycanda realist ədəbi məktəb", "Azərbaycan şairi Əhməd Cavad azadlıq mübarizəsində " kimi Azərbaycan ədəbiyyatına nəzəri baxışı əks etdirən ədəbi oçerkləri də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının dəyərli mənbələrindəndir. Xüsusilə burada milli ədəbiyyata çöxyönlü və obyektiv baxışı müşahidə etmək mümkündür. H. Baykara ədəbi məsələlərə münasibət bildirərkən konseptual görüş tərzini də ortaya qoyur: bu da mövcud məsələlərin araşdırılmasıyla bağlı ciddiyyəti və nəzəri təcrübəni əks etdirir. Tədqiqat əsərinin yazıldığı tarixi şəraiti nəzərə alsaq, fikrimiz anlaşılır. Müəllif burada müxtəlif məsələləri, o cümlədən ədəbi problemləri sistemli şəkildə araşdırır ki, nəzəri ədəbiyyatda bu, vacib məsələlərdəndir. Keçmişdən mövcud zamana qədərki Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salan H.Baykara bu kontekstdə bir neçə əsas istiqaməti müəyyənləşdirir; XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda formalaşmağa başlayan maarifçilik ədəbiyyatı və onun nümayəndələri, romantizm milli ədəbi cərəyanı və realist ədəbi məktəbi kimi irəli sürdüyü təmayüllər və ümumiləşdirmələri bu yöndədir. O, Azərbaycan maarifçiliyi ilə bağlı mövqeyində Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabinin rolunu olduqca yüksək qiymətləndirir. Bu hərəkatın başqa millətlərdən təqlid deyil, labüüd ehtiyac və sağlam təməldə yetişmiş fikir birliyi olduğu həqiqətinə diqqəti çəkir: " Bu hərəkat başqa tarixi şərtlər altında, doğma xalqın azadlıq hərəkatı ilə bağlı olaraq, öz milli və sosial kökündə yetiş-

miş, inkişaf etmiş hərtərəfli milli inkişaf və azadlıq hərəkatı idi. Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şəxslər və XX əsrin əvvəllərində yazıb yarananlar böyük əmək sərf etmişdilər". Müəllif bu fikri mövcud mətn daxilində Abbasqulu ağa Bakıxanovun təhsalında daha da davam etdirərək onu "Azərbaycanın ilk qabaqcıl renessans nümayəndəsi" adlandırır: "Azərbaycanın ilk qabaqcıl renessans nümayəndəsi öz xalqının vəziyyətini yaxşı müəyyənləşdirmişdir. Hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqına maariflənmək lazım idi. Maarif, mədəniyyət cəbhəsində Azərbaycan xalqını Polşa xalqının səviyyəsinə yüksəltmək. Ancaq bundan sonra xalq problemlərini irəli sürəcək və o istəklər üçün polşalılar kimi canlarından keçəcəkdilər". H. Baykara Abbasqulu ağanın köhnə Bakı xanlarının nəslindən olmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqının gələcək inkişafı üçün xeyli böyük işlər gördüyünü və elmi əsərlər yazdığını, eləcə də xeyli cəsarətli təkliflər irəli sürdüyünü xüsusi vurğulayır. Böyük maarifçi ideoloqun bu hərəkata məhz məktəb açma təşəbbüsü ilə başlaması kimi tarixi qərarını müvafiq dəlillərlə bəyan edir. O, burada ədibin "Mişkatül ənvar" əsərini təhlil edir, əsas ideya istiqamətini müəyyənləşdirir. Abbasqulu Ağanın "Hind nağılı" hekayəsində Hindistan padşahının vəzifələrini qeyd edərkən, özünün xalqa, azadlığa, ədalətə və bərabərliyə əsaslanan dövlətçilik ideyalarını ifadə etməsini irəli sürür və bununla Bakıxanovun "dövlət, haqq, hüquq" fikirlərini Azərbaycana ilk gətirənlərdən olduğunu iddia edir.

Onun Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının növbəti böyük nümayəndəsi, dil və əlifba islahatları sahəsində özünəməxsus xidmətləri olan, ilk bədii nəsr əsərinin müəllifi, dramaturgiyanın banisi Mirzə Fətəli Axundovun maarif, ədəbiyyat, siyasi və fəlsəfi görüşləri ilə bağlı təhlilləri kitabın "Mirzə Fətəli Axundovun siyasi və demokratik görüşləri" hissəsində reallaşır. O, böyük ədib və dramaturqu Şərq ölkəsi üçün fikir rəhbəri və ideya xəzinəsi kimi qiymətləndirir. Diqqəti "Məktublar"da ədibin İran xalqını azadlığa səsləməsinə yönəldərək yazır: "Axundzadənin bu inqilabçı çıxışı və çağırışı ümumiləşdirildikdə görürük ki, eynilə Azərbaycan və imperialist Rusiya münasibətlərinə uyğundur. Ədib əsərlərinin bir çox yerində doğma yurdu olan Azərbaycanın, azəri xalqının öz haqqı və hüququ uğ-

runda mübarizə aparacaq, baş qaldıracaq səviyədə olmadığına kədərli. Amma bununla belə, bu çətin yolda addımlamaqdan, xalqını irəliyə doğru səsleməkdən çəkinmir". Burada o, Axundovun dini görüşlərinə də xüsusi yer verir. Və bu kontekstdə böyük ədibin fanatizmi və qaragüruhçu qüvvələri inkarını önə çəkir. Onun iranlılara yönələn istibdad əleyhinə çıxışlarını şərti priyom hesab edir. Düşünür ki, bu, ədibin əslində Azərbaycan xalqına çağırışı idi. Lakin hakim siyasi dairələrin təqiblərindən ehtiyat edərək öz ideyalarını mətn daxili mənalara ifadə etmişdir.

Ədib "Estetik nəsr" oçerkində həmin mərhələdə ədəbi müstəvidə mövcud olan nəsr əsərlərini – roman və hekayəçiliyi S.Ə.Şirvani, H. Zərdabi, S.M. Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və digərlərinin adları altında ümumiləşdirir. Seyid Əzimin hekayələrindəki real cizgiləri və satirik ruhu fərqləndirir. "Məkr və Münkər" adlı hekayəsinin qəhrəmanı mərd, cəsur və ağıllı çobandır. Bu kiçik hekayədə yazar dinin fanatik təsirindən qurtaran insanın canlı, qüvvətli və cəsarətli olmasını göstərir. Şirvani "Talıbxan" adlı hekayəsində igid, hazırcavab kəndlini yelbeyin xanlara qarşı qoyur. Ümumiyyətlə, tədqiqatçının yuxarıdakı təhlillərində ədəbiyyatı daha çox ideoloji yöndə araşdırması özünü göstərir.

H. Baykara Azərbaycan ədəbiyyatının iki ədəbi-nəzəri istiqamətini müəyyənləşdirir: romantizm və realist ədəbi məktəbi. Kitabın "Azərbaycanı istiqlal mübarizəsinə aparan romantizm" hissəsində romantizmi milli mücadilə tarixində vacib həlqələrdən biri hesab edir və bu cərəyanın əsas simaları kimi H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə. Cavadın adlarını qeyd edir. Onları xalq ideyalarının yüksək ifadəçisi kimi dəyərləndirir. "...İrticaçı, mühafizəkar yazarlara və onları müdafiə edən irtica zümrəsinə qarşı Azərbaycan romantiklərinin etirazı və mübarizəsi o zaman azərbaycanlılar arasında böyük başarı qazanmışdır. Eyni inadı və mütərəqqi fikri Abbas Səhhətdə, Hüseyn Caviddə və Abdulla Şaiqdə görürük". Dövr kontekstindən baxdığımız zaman bu fikirlərin və məlumatların əhəmiyyəti aydın olur. O, xüsusilə həmin dövrdəki Azərbaycan poeziyasını romantik istiqamətdə təmsil edən Məhəmməd Hadini milli-istiqlalın mücadiləçi fərdlərindən hesab edir. M. Hadinin həm qələmi, həm də qılıncı ilə döyüşdüyünü, elə milli-azadlıq döyüşlərində də qeybə çəkilməsi faktını da

müəllif bu kontekstdə qeyd edir. O, "Azərbaycan şairi Əhməd Cavad azadlıq mübarizəsində" oçerkində Əhməd Cavadın şəxsiyyətini, yaradıcılığını araşdırır. Onunla həbsxana günlərini anır, onu yüksək bədii keyfiyyətlərə sahib şair, dönməz ideoloq kimi xarakterizə edir. Burada bir faktı xatırlamaq yerinə düşər. H.Baykara Əhməd Cavadı gözəl şəkildə xatırlayır. Onun şairə rəğbəti hər ifadəsindən bəllidir. Sözügedən oçerkdə də onu seydiyini, şair kimi yüksək qiymətləndirdiyini qeyd edir. Sonra vəziyyət elə gətirir ki, onlar müxtəlif səbəblərdən həbs olunur və eyni kameralarda qalırlar. Əhməd Cavad şeirlərini bəda-hətən deyir.

Şairin "Göygöl" şeirini bir çox mənada dəyərləndirən tədqiqatçı onu geniş təhlilə cəlb edir. H.Baykara bu əsərdə realist ədəbi məktəbi və nümayəndələrini də səciyyələndirir və bu məktəbin əsasında "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ənənələrinin dayandığını sərf-nəzər etmir, eləcə də Cəlil Məmmədquluzadə və onun ədəbi idealını milli ədəbiyyatın mövcud mərhələdəki uğur nöqtəsi hesab edir. Müəllif burada həmçinin dil məsələlərinə toxunur, şivə və dialektlərdən təmizlənmiş vahid ədəbi dil islahatlarını xarakterizə edir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığından danışarkən, M.Ə. Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan şairi Nizami", M.B.Məmmədzadənin "Azəri ədəbiyyatının dünəni və bu günü", "Cəfər Cabbarlı", C.Hacıbəylinin "Qarabağ dialekti və folkloru", Ə.Yurdsevərin "Azərbaycan dram ədəbiyyatı", S.Təkinərin "Sovet ədəbiyyatında tənqidlərə hədəf olan şeirlər üzərində bəzi incələmələr", "Azərbaycan sovet ədəbiyyatında müqavimət hərəkatının milli xarakteri" kimi ədəbi-nəzəri əsərləri də qeyd etməliyik. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası Nizamişünaslıqda hələ də xüsusi mənbə mahiyyətini qoruyub saxlamadadır.